

¹Жұмағұлов Қ.Т., ²* Абдукадыров Н.М.

¹т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
²Ph.D., доценті м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН АЛТЫН ОРДАНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНДА ҚЫРЫМ ХАНДЫҒЫ (XV ғ. 50-70 жж.)

Орта ғасырларда Еуразия даласында өмір сүрген қуатты мемлекеттер Осман империясы мен Алтын Орда мемлекетінің тарихы әлемдік тарихтың үлкен бөлігі болып саналады. XV ғасырдың екінші жартысында осы аталған екі мемлекеттің сыртқы саясатының кейбір бағыттары бір арнаға тоғысып, ол – Қырым хандығымен байланысты болды. Бұл кезде Қырым хандығы өз бетінше дербес өмір сүруге тырысып, Алтын Ордадан бөлінді. Қырым билеушілері сырттан саяси қолдау іздеп, оны осы кезде күшейіп келе жатқан Осман империясынан тапты. Осман империясы Қырым хандарына саяси қолдау білдіріп, олармен тығыз байланыстар орнатты. Ал, бұл уақытта құлдырай бастаған Алтын Орданың хандары Қырымды ұсынынан шығармай өзіне қайта қосуға тырысты. Осылайша, екі мемлекеттің сыртқы саясатында Қырым хандығына қатысты жаңа саяси факторлар туындады. Ұсынылып отырған ғылыми мақала XV ғасырдың 50-70 жылдарында Қырым хандығына байланысты Осман империясы мен Алтын Орда арасында жүргізілген сыртқы саяси процестерді зерттеуге арналады. Қырым түбегі мен Қара теңіз аймағындағы Осман империясының саяси ұстанымдарын зерттеу ғылыми жұмыстың негізгі міндеттерінің қатарынан орын алады. Ғылыми жұмыста елшілік байланыстар зерттеліп, Осман сұлтандары мен Орда хандары арасындағы саяси ұстанымдарға талдау жасалады.

Түйін сөздер: Осман империясы, Алтын Орда, Қырым хандығы, Қырым түбегі, сыртқы саясат, елшілер.

¹Zhumagulov K.T., ²*Abdukadyrov N.M.

¹Professor, al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty
²Ph.D., al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

The Crimean Khanate in the Foreign Policy of the Ottoman Empire and the Golden Horde (50-70 years of the 15th century)

In the second half of the XV century, some foreign policy directions of these two countries were tied to a single political factor that was associated with the Crimean Khanate. At this time the Crimean Khanate separated from the Golden Horde, trying to live independently. The Crimean rulers received political support from the Ottoman Empire. The Ottoman Empire rendered political support to the Crimean khans and established close ties with them. At this time, the Golden Horde was on the verge of decline, but the Horde rulers tried to reconnect to the Crimea. Thus, in the foreign policy of the two powers, the Crimean Khanate has become a new political factor. This scientific article is devoted to the study of foreign policy processes in the 50-70-ies of the XV century, between the Ottoman Empire and the Golden Horde in connection with the Crimean Khanate. One of the main objectives of the study is the foreign policy of the Ottoman Empire in the Crimean peninsula and in the Black Sea region. In the scientific work examines diplomatic contacts between countries, as well as analyzes the foreign policy positions and principles of the rulers of the two sides.

Key words: Ottoman Empire, Golden Horde, Crimean Khanate, Crimean Peninsula, Foreign Policy, Ambassadors.

¹Жумагулов К.Т., ^{2*}Абдукадыров Н.М.

¹Д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
²Ph.D., и.о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: nurjigit.85.kanuni@gmail.com

Крымское ханство во внешней политике Османской империи и Золотой Орды (50-70-е гг. XV в.)

История Османской империи и Золотой Орды является важной частью мировой истории. Данные государства существовали в средневековье в евразийских степях. Во второй половине XV века некоторые внешнеполитические направления этих двух государств были привязаны к одному политическому фактору, который был связан с Крымским ханством. В это время Крымское ханство отделилось от Золотой Орды, пытаясь существовать независимо. Крымские правители получали политическую поддержку со стороны Османской империи. Османская империя оказала политическую поддержку крымским ханам и установила тесные связи с ними. В это время Золотая Орда была на грани упадка, но правители Орды пытались снова включить в состав своего государства Крым. Таким образом, Крымское ханство стало новым политическим фактором во внешней политике этих двух держав. Данная научная статья посвящена изучению внешнеполитических процессов в 50-70-х годах XV века между Османской империей и Золотой Ордой в связи с Крымским ханством. Основной задачей научной работы является исследование внешней политики Османской империи на Крымском полуострове и в Черноморском регионе. В научной работе изучаются дипломатические контакты между Османской империей и Золотой Ордой, а также анализируются внешнеполитические позиции и принципы правителей двух стран в отношении Крыма.

Ключевые слова: Османская империя, Золотая Орда, Крымское ханство, Крымский полуостров, внешняя политика, послы.

Кіріспе

Орта ғасырларда Еуразия тарихында түркілер құрған империялардың орны мен ролі үстем болды. Олардың ең негізгілері Шыңғысхан империясының орнына құрылған империялар Алтын Орда, Темір мемлекеті, Моғолстан, Ұлы Моғолдар мемлекеті және Кіші Азияда құрылып әлемдік империяға айналған Осман империясы болды. Бұл империялар дүниежүзілік тарихи процестің дамуына өзіндік зор үлесін қосты, көптеген саяси өзгерістердің орын алуына себепші болды. Соның ең негізгілері бұл мемлекеттердің бір-бірімен көрші болып саяси байланыстар орнатуымен және кезі келгенде өзара соғыс жағдайында қалуымен сипатталады. Мұның бір бағыты Алтын Орда мен Осман империясының арасындағы саяси байланыстарға негізделеді. Тарихи шегініс жасайтын болсақ, Осман мемлекетінің билеушілері алғашқыда Алтын Орда мемлекетін үлкен құрметпен қараған. Оның басты себептері, алғашқы кезден-ақ осман билеушілерінің санасында бұл мемлекет Ұлы Шыңғысханның ұрпақтары құрған ірі және аса қуатты держава ретінде қалыптасты.

Екі мемлекеттің сыртқы саясатындағы басты түйіскен географиялық ортасы Қырым түбегі, яғни Қырым хандығы болды. XV ғасырдың орта тұсында Алтын Орданың әлсіреуін пайдаланған Қырым хандығы Орданан бөлініп, дербес мем-

лекет ретінде өмір сүруі мен олардың осман билеушілеріне жақындаса бастауы аймақта саяси жағдайды өзгертіп жіберді. Бұл жағдай бірте-бірте күшейіп келе жатқан Осман империясының қызығушылығын арттырды. Алайда, Алтын Орда билеушілері өз уысынан шыққан ірілі-ұсақты хандықтарды қайта біріктіру жолындағы саясаты Осман империясы мен Алтын Орда (Үлкен Орда) арасында өзара сыртқы саяси процестердің орын алуына себепші болды.

Қырым хандығы үшін Алтын Орда мен Осман мемлекетінің арасындағы саяси процестер бас-аяғы 20-30 жылдай уақытты қамтып, ол халықаралық байланыстардың бір бағытын құрай алды. Әлемдік тарихнамада Осман мемлекеті мен Алтын Орда қатынастарын зерттеу тарихшылар мен шығыстанушы ғалымдардың назарын өзіне ұдайы аударып келген. Бір-бірімен географиялық орналасуы бойынша, діни және тілдік тұрғыда жақын болған бұл елдердің бірнеше факторлар бойынша жақындасуы, көптеген ғылыми тақырыптардың тууына арқау болып, олардың зерттеу қажеттілігі уақыт санап арта түсті. Сондай факторлардың бірі Қырым факторы болып, ол әлемдік тарихшылар, оның ішінде түркиялық, ресейлік, еуропалық ғалымдар арасында ғылыми талқыға түсіп келеді. Өз кезегінде Осман империясының Қырым хандығы мен жалпы Қырым түбегін иелену мен оған Алтын Орданың ұстанымдары жайлы ғы-

лыми және концептуалды мәселелердің туындамауы мүмкін емес. Оның басты мысалдары кейбір ресейлік, еуропалық тарихшылардың ғылыми тұжырымдары Осман империясының Қырымды иеленуінде басқыншылық қимылдардың басым болғаны және Қырым хандығын уысынан шығармауға тырысқан Алтын Орданы елемей жағдайларына қатысты болды. Мұндай тұжырымдар зерттеу тақырыбының өзектілігін арттыратыны сөзсіз.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысына қатысты деректерді дайындауда тақырыптың көлеміне, өзектілігіне және фактілердің алуандығы есепке алынды. Тақырыптың негізгі факторлары – Алтын Орданың саяси тарихы, оның әлсіреуі, Қырым хандығының құрылуы және сыртқы саясатта қорғансыз қалған Қырымға Осман империясының жақындауы болып, осыларға қатысты ірілі-ұсақты оқиғаларды сипаттайтын деректер тақырыптың маңызын ашуға көмектесті. Тақырыпқа қатысты деректік материалдардың ең негізгілері құжаттар жинақтары болып, зерттеу жұмысын жүргізу барысында оларды барынша ғылыми талдаудан өткізу ғылыми жұмыстың басты міндеттерінің бірі болды. Олардың арасынан ғалымдар А.Н. Курат, В.Г. Тизенгаузен және басқа да авторлар тарапынан жинақталған материалдардың деректің негізі жоғары болып саналады. Атап айтқанда А.Н. Кураттың құжаттар жинағында Алтын Орда, Қырым және Түркістан хандықтарына қатысты құжаттар қамтылып, ол Стамбулдағы Топкапы сарай архивінің материалдары негізінде жинақталған (Kurat A. 1940). Бұл жинақта Алтын Орда хандарының сол тұстағы Осман империясының сұлтаны II Мехметке жазған хаттарының көшірмелері мен транскрипциясы берілген. Сонымен бірге осман сұлтанының атына Қырым хандарының жазған хаттарының көшірмелері көрсетілген. Жинақтың зерттеу тақырыбының мазмұнын ашудағы маңызы өте зор.

Келесі кезекте тақырып бойынша мәліметтер беретін деректер жинағы шығыстанушы ғалым В.Г. Тизенгаузеннің жинақтаған Алтын Орда тарихына қатысты материалдар жинақтары болып табылады. В.Г. Тизенгаузен өзінің жылдар бойына жинақтаған материалдарын екі томға бөліп жариялаған (Тизенгаузен В.Г. 1884, 1941). Бұл екі томдық материалдар жинағы Алтын Орда мемлекетінің тарихына, оның сыртқы саясаты мен Ордадан тараған мемлекеттердің тарихын суреттейтін ауқымды және ең негізгі деректер

базасы болып саналады. Сонымен қатар, Алтын Орда, Қырым хандығы және осы кезеңдегі Шығыс тарихына қатысты материал жинақтау әлі күнге дейін жалғасуда. Осындай материалдар жинағының бірі В.Г. Вовина, А.А. Кожанов, Т.В. Никулинаның жинақтауымен жариялаған Алтын Орда тарихына қатысты материалдар жинақтары болып табылады (Вовина, Кожанов, Никулина. 2003). Авторлардың бірлескен жинағында Алтын Орданың ішкі-сыртқы саясатына қатысты мәліметтер беріледі. Сол сияқты осындай жаңадан жарияланған маңызды материалдар, яғни құжаттардың көшірмелері И. Зайцевтің еңбегінде кездеседі. И. Зайцев А.Н. Кураттың және басқа да жинақ авторларының материалдарына сілтеме бере отырып, деректанулық шолу жасаған. Онда осман сұлтаны II Мехмет пен Алтын Орда хандары арасында жазылған хаттардың көшірмелері берілген (Зайцев И. 2004). Аталған құжаттар жинақтары зерттеу жұмысында қойылған ғылыми міндеттерді орындауға көмектесіп, олар Алтын Орда мен Осман империясы арасындағы Қырым хандығына қатысты жеке фактілер мен оқиғалар бойынша бөлініп талданды. Осы сияқты деректік материалдарды жариялау үшін жазылған жұмыстардың бірі И. Миргалеев пен И. Гибадуллиннің бірлескен авторлық жұмысы (Миргалеев И., Гибадуллин И. 2016) болып табылады. Авторлар бірлесіп, Осман империясының сұлтаны II Мехметтің Алтын Орда ханы Ахмет ханға жазған хатына деректанулық шолу жасаған.

Ғылыми жұмысты жазуда отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі теориялық пікірлері мен тұжырымдары қолданыс тапты. Ғылыми-зерттеудегі жалпы тарихи-салыстырмалылық, тарихи жүйелеу әдістері пайдаланылды. Сондай-ақ, теориялық және методологиялық негізі ретінде, тарихи оқиғаларды баяндау кезінде саяси тарихи процестерді қарастыруда тарих ғылымының заманауи және қосалқы әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысын жазу барысында соңғы жылдары дүниежүзілік тарих ғылымында болып жатқан түбегейлі өзгерістерді негізге алынды. Осман империясы мен Алтын Орданың арасындағы қатынастар мен Қырым хандығы үшін туындаған саяси факторлардың тарихын қарастыруда жершілдік пен діншілдік көзқарастар басты назарда болды. Сондықтан да, зерттеу жұмысын ұйымдастыруда еуроцентристік, ұлтшылдық, түрікшілдік және діншілдік көзқарастардан бас тартып, тақырыптың өзекті мәселелерін объективті түрде шешуге талпыныс жасалды.

Тарихнамалық шолу

Осман империясы мен Алтын Орда арасында саяси қарым-қатынастар тарихы мен оның ішінде Қырым хандығы үшін орын алған саяси процестер бойынша ғылыми зерттеулер әр түрлі тақырыптар бойынша қарастырылған. Зерттеу жұмысының тарихнамасының басты бағыты тақырыпқа қатысты ғылыми мәселелер көтерген тарихшы, ғалымдардың еңбектерін талдаумен сипатталады. Зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми мәселелер негізінен шетелдік, оның ішінде түркиялық, ресейлік тарихшылар мен шығыстанушы ғалымдар тарапынан көтерілген. Зерттеу жұмысының тақырыбы қазіргі Түркияның тарихына тікелей қатысты болғандықтан, алдымен түрік тарихнамасына тоқталсақ, онда негізінен А. Курат, Й. Өзтүрк, Х. Иналжык және басқалар болды. Бұл тарихшылар тікелей Қырым хандығының құрылуын зерттеп, оның Осман империясының құрамына кіру тарихына қатысты тұжырымдар ұсынған. А. Кураттың ғылыми еңбегі (Kurat A. 1972) Қырымның Алтын Ордан бөлінуі мен оның Осман империясымен байланыстары зерттелген. Й. Өзтүрк Қырым хандығы мен Кафа қаласының саяси ролін және оның Осман империясы тарапынан басып алыну тарихы мен саяси алғышарттарын қарастырған (Yücel Ö. 2000). Түркияда Қырым хандығы тарихы бойынша ірі мамандардың бірі болып саналатын Халил Иналжықтың еңбектерінде Қырым хандығының құрылуы мен оның Осман империясы құрамына енуі және оған қатысты Алтын Орданың саяси ұстанымдары көрсетіледі (İnalçık H. 2017).

Посткеңестік мемлекеттердің тарих ғылымында кеңестік тарихнама аса маңызды орын иеленетіні сөзсіз. Кеңестік кезеңде Алтын Орда мен Осман империясы арасындағы саяси байланыстар мен оның Қырым хандығына байланысты тұстарына жанама түрде өз зерттеулерінде зерделеген кеңестік тарихшылар мен ғалымдар И.Б. Греков (Греков И.Б. 1975) және Б.Д. Греков пен А.Ю. Якубовский (Греков, Якубовский. 1950) болды. Бұл ғалымдардың зерттеулері кеңестік ғылымның ірі жаңалықтары болды. Кеңестік-коммунистік қатаң цензура мен біржақты методологияға мойынсұнбауға тырысқан бұл зерттеушілердің ғылыми тұжырымдары ғылымда жоғары бағаланды.

Тақырыпқа тікелей және жанама зерттеулер ресейлік тарихнамада да жүргізіліп, ол бойынша көптеген ғылыми нәтижелерге қол жеткізілген. Ресей ғылымында Кеңестік кезеңде зерттеуге ілінбей қалған тақырыптар қайта көтеріле

бастады. Оның ішінде тақырыпқа қатысты мәселелер де назардан тыс қалмады. Ресей ғалымдары көбінесе Осман империясы мен Еуропа мемлекеттері арасындағы геосаяси факторларды зерттеуге мән берді. Ресей ғылымында тақырыпқа қатысты ғылыми ізденістердің басым бөлігі Қырым хандығының саяси жағдайынан басталады. Ол туралы зерттеулерге И. Зайцев, А.Л. Пономарев, И.М. Миргалеев, В.Н. Рудаков сынды ғалымдардың зерттеулері мысал болады. Аталған ғалымдардың зерттеулері арасынан И. Зайцев (Зайцев И. 2010) пен А.Л. Пономаревтің еңбектері (Пономарев А. 2013). Қырым хандығы мен оның тағдырына бағыттталып, ол қырымдық билеушілердің еркін немесе тәуелсіз өмір сүре алуына қатысты болды. Мұнда зерттеушілер Қырымның халықаралық қатынастардағы роліне мән беріп, ол аса жоғары бағаланады. Тақырыпқа қатысты И.М. Миргалеев (Миргалеев И. 2009) пен В.Н. Рудаковтың (Рудаков В. 2014) еңбектерінде тұжырымдар жасалып, олар негізінен Алтын Орда хандарының сыртқы саяси және халықаралық жағдайы туралы зерделеген.

Талқылаулар мен нәтижелер

Осман империясы мен Алтын Орданың Қырымдағы саяси жоспарлары

Фатих II Мехмет сұлтанның Константинопольді басып алуы әлемдік тарихта аса ірі оқиғалардың бірі болды. Ол сан ғасырлар бойына Батыс пен Шығысты бір арнаға тоғыстырған Византия империясының құлауымен сипатталып, сонымен бірге Осман мемлекетінің саяси өміріне де елеулі өзгерістер енгізді. Осман мемлекеті империя дәрежесіне көтеріліп, ішкі саяси құрылымдарда үлкен өзгерістер орын алды. Сонымен қоса, Стамбулдың алынуы мемлекеттің сыртқы саясатына да тікелей әсер етіп, Осман мемлекетімен әлемнің алдыңғы қатарлы мемлекеттері санаса бастады. Оның сыртқы саясаттағы бақталастары Анадолы мен Оңтүстік Еуропадағы ірілі-ұсақты мемлекеттер мен княздіктер және италян корольдіктері (Венеция, Генуя т.б.) болды. Дегенмен бұл мемлекеттер Осман империясы үшін қауіпті емес еді. Себебі, далалық соғыс тактикалары мен әскери өнерді жетік меңгерген осман әскерлері үшін ешбір мемлекетпен соғысу қиын емес еді.

Сыртқы соғыстардан жігерленген Фатих II Мехмет сұлтанның сыртқы саясаттағы басты геосаяси жоспарларының бірі Қырым хандығы еді. Қырым хандығының территориясы өзінің географиялық орналасуымен, табиғатының көркемдігімен және ең бастысы аймақта

халықаралық сауданы дамытудағы өзіндік орнымен ерекшеленетін еді. Осындай факторлар Осман империясының сұлтаны Фатих II Мехмет сұлтанның қызығушылығын арттырды және оны барынша өзіне тартты. Осман сұлтаны II Мехмет Қырымды неге билікке келген уақыттан бері басып алуға тырыспады немесе қамалын алу қиын болған Стамбулдан бұрын неге Қырымды иеленбеді, ол үшін қандай себептер болуы мүмкін деген сан-салалы сұрақтар туындайды. Сұлтан II Мехметтің Қырымға дейінгі басты мақсаты Анадолы жерін түгелдей өзіне бағындыру және өзге ұсақ мемлекеттерден тазарту болды. Фатих II Мехметке дейінгі сұлтандар да осындай саясатты негізге алған. Тек діні мұсылман болған сұлтандықтарға ғана Анадолы жерін мекендеуге мүмкіндік беріліп, олармен көршілік қатынастар орнатқан. Бұл кезде Анадолы жерінде Осман империясына бағынбайтын ұлты мен діні басқа болған княздіктер көп еді. Солардың ең ірісі Трабзон (Трапезунд) мемлекеті еді. 1462 жылы. Трапезунд мемлекетінің құлатылуы османдардың (Kurat A. 1966: 45) Қырымға қарай жылжуына саяси алғышарт жасады.

Бұл кезеңде Алтын Орда мен оның құрамында болып келген Қырым хандығының саяси тағдыры бір-бірімен тамырлас болды. Қырым хандығы XIII ғасырдан бері Алтын Орданың иелігі болып, XV ғасырдың орталарына дейін мұнда орда хандарының әмірі жүріп келді. Алайда, XV ғасырда Алтын Орданың әлсіреуіне байланысты қырым хандары тәуелсіз қимылдар жүргізе бастады. Бытыраңқы жағдайда өмір сүрген Алтын Орданың ендігі саяси жағдайы ауыр болып, оның құрамында Қырым хандығы сияқты бірнеше дербес хандықтар пайда болды. Орыс деректері бойынша және орыс тарихнамасында Алтын Орда аумағында құрылған Үлкен немесе Ұлы Орда деп аталған мемлекет Алтын Орданың ізбасары саналды (Греков, Якубовский 1950: 421). Ол Қырым хандығы және Алтын Ордадан бөлінген басқа да хандықтарды біріктіріп, бұрынғы қалпына келтіруге тырысқан. Солардың бірі Үлкен Орда ханы Сейіт Ахмет еді. Тоқтамыс ханның немересі болған Сейіт Ахмет хан Қырымды өзіне қаратуға тырысқан негізгі билеуші болды. Ол Қырымдағы әулет өкілдерін қайта бірігуге шақырып, Алтын Орда мемлекетін сақтап қалуға әрекеттенді, тіпті бұл жолда ол соғыс қимылдарына да барып отырды. Осылайша, жаңадан дербестікке ие бола бастаған Қырым хандығына қатысты Осман империясы мен Алтын Орда сияқты өз заманының аса қуатты мемлекеттерінің ұстанған саясаты

екі түрлі болды. Атап отырғанымыздай, Осман империясының саясаты өзінің территориясын кеңейтуге бағытталған болса, Алтын Орданың басты ұстанымы әулеттік басқаруға негізделген, құлдырау жағдайында тұрған Орданы бұрынғы қалпына келтіру болды. Осы жолда бұл мемлекеттердің Қырым хандығына байланысты өзіндік саясаты қалыптасып, ол өз кезегінде екі мемлекет арасында өзара сыртқы саяси факторлардың тууына алып келді.

Қырым хандығы өзін Алтын Ордадан тәуелсіз дербес мемлекет ретінде санап, ол сыртқы сауда мен саяси мәселелерді өз алдына шешіп отыруға тырысты. 1441 жылы Қырым хандығы дербес хандық ретінде жарияланды. Алғашқы хан болып Шыңғыс хан ұрпақтарының бірі болған Қажы Гирей (Хаджи Гирай) хан сайланды. Бірақ, бұл уақытта Қырым хандығының саяси жағдайы толықтай тұрақты деп айту қиын болды. Әлі іштей орталықтанып үлгірмеген хандықты егемен мемлекет ретінде ұстап тұру Қажы Гирей үшін оңай болмады. Себебі, айналадағы көршілер қауіпті болып, олар тіпті хандықтың тәуелсіздігіне нұқсан келтіруі әбден мүмкін болды. Қырым хандығына өзімен іргелес жатқан Генуя республикасы мен бірте-бірте күшейіп келе жатқан орыс княздіктерінің саяси ықпалы күшейіп, ол қырым билеушілерін қатты алаңдатты. Мемлекеттің сыртқы жағдайында туындауы мүмкін болған осындай қауіптің алдын алу мақсатында және тиісті жағдайда тиімді көмек алу үшін Қырым билеушілері Үлкен Орда ұлысының билеушісі Сейіт Ахмет ханмен (1432-1455) жақсы байланыстар орнатуға мәжбүр болды. Өзін Алтын Орданың ханы ретінде көрсетуге тырысқан Сейіт Ахмет хан Қырым хандарына қолдау білдіретінін, алайда жоғарыда аталғандай олардың Ордадан бөлінбей бірге өмір сүргенін қалады. Түрік тарихшысы, Халил Иналжықтың айтуынша Қырым ханы Қажы Гирей сырттан келетін қауіптің алдын алу үшін Алтын Орда ханы Сейіт Ахмет ханмен өзара байланысқанын көрсеткен. Сонымен бірге екі бөлек өмір сүріп жатқан бұл мемлекеттердің саяси бірлігінің екі мемлекет үшін де тиімділігін айтқан. (İnalçık H. 1944: 192-193). Ол үшін Қырым ханы Алтын Орданың Батыста бұрынғы уысынан шыққан жерлерді қайтаруына атсалысты.

Сонымен қатар, Қырым ханы Осман империясына да жақындай түсіп, соның негізінде қырымдықтар мен османдар арасындағы байланыстар жақсара бастады. Қырым ханының османдарға жақындасу саясаты XV ғасырдың 40-50 жылдарында басталып, ол аймақта

Осман империясының күшеюімен байланысты болды. Өз кезегінде Алтын Орданың билеушілері де Қырымға көмек көрсетуге дайын болды. Бірақ, Осман империясының Алтын Ордадан қуаты күшті болғандықтан қырым билеушілері ордалықтарға қарағанда османдармен жақсы байланыста болды. Бұл кезде Қырымда Кафа (Феодосия) қаласы маңызды сауда орталықтарының бірі саналып, ол генуялықтардың, қырымдықтар мен османдардың және орда хандарының сыртқы саясатындағы ірі саяси объект болып саналды. 1454 жылы османдар тарапынан Қырым жағалауларына және осы Кафа қамалына әскер жіберіліп, ол қоршауға алынды. Қырым хандары мен осман әскерлерінің тарапынан жүзеге асырылған мұндай саяси және әскери әрекеттерден генуялықтар шошынып, оларға салық төлеуге мәжбүр болды (Ali S, Yaşar Y. 1991:85).

Бейбіт жағдайда Алтын Орда ханы Сейіт Ахмет ханның Қырым хандарына көмектесу себебі, оларға саяси қолдау көрсете отырып болашақта Қырымды өзіне қайта қосып алу болған еді. Алтын Орда билеушілерінің саясатын түсінген қырым хандары кейіннен оларға жақындасуын азайта бастады. Алайда Қырым ханының осман сұлтанының көмегімен жасалған мұндай әрекеттері Алтын Орда билеушілерінің саяси ұстанымдарын өзгертті. Мұның негізгі себебі Қырым хандарының осман билеушілерімен жақындасуы Сейіт Ахмет ханның Алтын Орданы қайта күшейту жолындағы саясатына мүлде қайшы келді. Соның салдарынан орда билеушісі Сейіт Ахмет хан Қырым жеріне әскер кіргізді. 1455-1456 жылдары тараптар арасында соғыс өрті тұтанып ол Сейіт Ахмет ханның жеңілуімен аяқталды. Қырым ханы Қажы Гирей бұл соғыста жеңгенімен, ол өзін үлкен табысқа қол жеткізгендей сезінген жоқ. Өйткені, орда билеушілері бұл жеңілісімен тоқтамайтыны анық еді. Шыңғыс ұрпақтарының басқаруында болған екі хандықтың бір-бірімен соғысуы тараптар үшін аса маңызды бола қоймады. Екі жақ арасындағы соғыс Қажы Гирей мен оның жақтастары өзінің тәуелсіз өмір сүруге бейім екендігін, ал Үлкен Орда басшыларының әлі де болса күш-қуатының мығым және аймақта геосаяси ықпалының бар екені көрсетті. Сейіт Ахмет ханның жеңілісі оның қырым билеушілеріне дейін көрші княздіктермен соғыстарда әлсіреуімен байланысты (Горский А. 2003: 144) болды.

Бірақ, Сейіт Ахмет ханның жеңілісі Алтын Орданың Қырымға қатысты саясатын тоқтатпады. Алтын Орда хандары Қырымға күш көрсетуге дайын болды. Сейіт Ахмет ханнан ке-

йін Үлкен Орданың маңызды билеушілерінің бірі саналған Махмұт хан Қырым хандығына қарсы саясат жүргізді. Махмұт хан Алтын Орда хандарының жақын туысы болып, ол билеген тұста Үлкен Орда орыс княздіктеріне табысты жорықтар жүргізді. Мұнымен тоқтамаған Махмұд хан Қырымға да жорық ұйымдастырып, бірақ 1465 жылы Қырым ханы Қажы Гирейден жеңіліске ұшырады. Осы тұста Қырым хандығының, ондағы басқарып отырған Қажы Гирей әулетінің Үлкен Орданың алдында әлдеқайда күшейгенін байқау қиын емес.

Орда хандары Қырым хандығының күшеюінің себептерін түбекте халықаралық сауданың қызу дамығандығынан және оған Осман империясының қолдау білдіруінен деп түсінді. Бұл кезде Қырым хандары мен осман сарайы арасында аса тығыз байланыстар орнатылған еді. Осман империясының сұлтаны Фатих II Мехмет сұлтан Қырым хандығына сырттан келетін күштердің алдын алып отырды. Оның басты көріністері Қажы Гирейдің хандықты басқару кезінде және 1466 жылы оның қайтыс (Bedriye S.1934:10). болуынан кейін Қырым тағына өзге ішкі саяси күштердің таласуы кезінде көрінді. Әсіресе, Қажы Гирей қайтыс болған соң бұл әулетке қарсы болған оның бұрынғы ішкі бақталастары оның ұрпақтарының хан тағына отыруына мүлде қарсы болды. Гирейлер әулетіне қарсы болған Шыңғыс тұқымынан тараған өзге әулеттің өкілдері де хандыққа таласып, олар сырттан көмек іздеді. Мұны ұтымды пайдалануға тырысқан орда хандары оларға көмектесуге тырысты.

Осындай саяси жағдайларды басшылыққа алған Махмұт хан Осман империясының сұлтаны II Мехметке арнайы хат жолдауға мәжбүр болды. Махмұт хан 1466 жылы II Мехмет сұлтанға хат жазып, онда Қара теңіз аймағында Осман империясының беделі мен күш-қуатының зор екендігін айтты және оны аймақта тыныштықты сақтауға шақырды. Махмұт ханның жазған хатында: Адам баласы мен бүкіл әлемді жаратушы Алланың құдіретінің шексіз екеніне бас ие отырып, Алланың атымен осы хатымды бастадым. Әлемді жаратушы Алла, Мұхаммед оның елшісі деп мұсылмандық ұстанымдармен бастаған Махмұт ханның сөзінің басты мазмұны бұрыннан жалғасып келе жатқан өзара елшілік, сауда қатынастарын тоқтатпай жалғастырып, оны дамытуға арналды. Бұл істе Махмұт хан өзіне дейінгі билеушілердің Осман империясымен байланыстарын жалғастырушы ретінде ортадағы елшілер мен дипломатиялық қатынастардың

маңыздылығына тоқталады. Бұған дейін сауда-керуен қатынастарының болғаны тілге алынып, ол тараптар үшін аса пайдалы болған деп ой түйінделген. Сонымен бірге арада достық және туыстық жақындықтың ұмытылмағаны айтылады. Осы аталған қатынастарды басшылыққа алған Махмұт ханның негізгі ойы оны жалғастырып, дамытып, соның негізінде екі жақ арасында аса жақын байланыстар орнату болды.

Махмұт хан хатта жазылған өзінің сөзінде бұл туралы ойларын жеткізіп те үлгереді. Ол бұған дейінгі орда билеушілері мен осман сұлтандары арасындағы байланыстарды жалғастыруға үнемі құлықты болғанын айтып, ендігі кезекте оны жалғастырып, дамытудың маңызды екенін көрсетеді. Ол көбінесе арадағы байланыстардың үзіліп қалуына жөнелткен елшілердің уақытында жете алмай қалып, тиісті шаралардың уақытымен атқарылмай қалуымен түсіндіргісі келді. Сауда қатынастарында да осындай жағдайлар орын алып, керуендер уақытымен жете алмай қалып отырды. Әрине, мұндай жағдайлар арадағы байланыстарды салқындатып жібереді. Махмұт хан ендігі мәрте жоғарыдағы жаратушы құдайдың қалауымен тағы да байланыстар орнатылса, оны ұлғайтып, дамытатынын жеткізді. Бұл жағдай болашақта біздің арамыздағы достық қатынастарымызды дамытатын болады деп көрсетті (Kurat A. 1940: 37-43). Осман сұлтанына жазған хаты арқылы Махмұт хан мемлекеттер арасындағы байланыстарды аса бір жоғары белеске шығармаса да мемлекетаралық қарым-қатынастарды аз да болса ретке келтіре алды деп тұжырымдауға болады. Себебі, бұдан кейін біршама уақыт бойына осман билеушілері Қырымның ішкі істеріне араласуын азайтты.

Алтын Орданың Қырыммен байланысты болған сыртқы саясаты Орда ханы, Кіші Мұхаммед ханның баласы Ахмет ханның тұсында да жалғасты. Ахмет хан Орданы өзінің туысы Махмұд ханмен бірге басқарды. Ахмет хан тақта 1460-1481 жылдары отырып, ол хандықтың бұрынғы уысынан шығарып алған территорияларын қайта қосуды, оны қалпына келтіруге тырысты. Осындай саясаттың негізгі бағыттарының бірі Қырым хандығына бағытталды, Ахмет хан өзіне дейінгі билеушілер сияқты Қырым хандарына қатты шүйлікті, олардың тәуелсіз өмір сүруін қаламады. Осы мақсатпен Ахмет хан мен оның жақтастары Қырым хандығының ішкі істеріне араласты. Хандықты өзінің туының аясында ұстау үшін және Алтын Орданы қайта тіктеу мақсатында түрлі әрекеттерге барып отырды. Оның басты мысалы 1466 жылы Қажы Гирейдің

өлімінен кейін билікке келген оның баласы Нұрдәулет (Нур-Девлет) пен кейіннен оған қарсы шығып таққа таласқан Меңді Гирей (Менгли Герай) арасында таққа талас орын алған кезде байқалды. Меңді Гирей Қырымда жақтастары көп болып, ол Нұрдәулет ханды орнына түсіреді. Алайда көп ұзамай, осы 1466 жылдың өзінде-ақ Нұрдәулет оны тақтан тайдырады да билікті қолына алады (İnalçık H. 1944: 200-201). Бірақ, бұл тартыс бірнеше жылдар бойына толастаған жоқ.

Қырым хандығындағы ішкі саяси тұрақсыздық және тараптардың саяси ұстанымдары

Әулеттік басқару бойынша билікке келген Қажы Гирейдің ұлы Нұрдәулет хан сыртқы саясатта барлық мемлекеттермен бейбіт өмір сүруге бел буды. Алғашқы кезде ол Алтын Орда ханы Ахмет ханға өзінің елшісін жіберіп, өз оның сенімді адамы ретінде көретінін айтты. Бұдан алдыңғы жылдары Қырым ханы мен Орда билеушілерінің арасындағы болған соғыстардың болуына қарамастан Нұрдәулет ханның мұндай ұстанымына Ахмет хан таңданыспен қарайды. Дегенмен, ол өзінің Қырымға қатысты өзінің ұстанымдарынан бас тартпайды және оны өзіне қосып алу ниетінде болады. Нұрдәулет ханның Алтын Ордамен жақындасудағы саясаты, ордалықтардың Қажы Гирейдің тұсында орын алған жеңілістерге байланысты Қырым хандығынан кек алуы мүмкін деген күдіктің алдын алу болды.

1468 жылы Нұрдәулет пен Меңді Гирей хандар арасында тартыс тағы да өршіп, бұл жолы Меңді Гирей басқа әрекеттерге көшті. Ол енді тек ішкі жақтастармен шектелмей, Нұрдәулетке қарсы генуялық билеушілерді тартады. Осы жылы Меңді Гирей Кафа қаласына келіп, онда генуялықтармен одақтасты және аймақтағы басқа да халықтардан көмек сұрады. Олар бірлескен қуатты әскер жинап Нұрдәулет ханға қарсы шықты. Меңді Гирейдің әскери қуатының көп екенін түсінген Нұрдәулет хан қиын жағдайда қалды. Ол бұл кезде аймақта үлкен күшке ие болған өзге мемлекеттер Алтын Орда мен Осман империясына сүйенуге талпынды. Қырым хандығының іштей ыдырап, соның негізінде әлсіреуін қалаған Алтын Орда билеушілері Нұрдәулет ханға қолдау көрсетпеді. Осыған байланысты, Нұрдәулет хан Осман империясының сұлтаны II Мехметке хат жолдап, онда Қырымдағы бақталастарын жеңіп билікті қолға алуға көмектесуді және генуялықтарға қарсы бірлесіп соғысуды сұрады. Есесіне осман билеушілеріне генуялықтардың Қырым түбегіндегі және басқа да

аймақтардан қоныс бөліп беру уәде етілді. Бірақ, Нұрдәулет ханның хаты Стамбулға жетіп барған жоқ. Соның салдарынан ол Меңді Гирей мен оның генуялық одақтастарымен соғысуда жеңіліске ұшырады. Бұл жағдай 1469 жылы орын алып, генуялықтармен соғыс кезінде Нұрдәулет хан өзінің үш бауырымен бірге тұтқынға түсті. Енді ол үшін мемлекетті басқару аса ауыр болып, ол тұтқыннан босап шығудың түрлі амалдарын қарастырды. Олар тұтқында болғанымен, хан тұқымынан болғандықтан оларға құрмет көрсетіліп, ешқандай артық қысым жасалмады, мұны Меңді Гирейдің өзі бақылауға (Иналджик Х. 2013а: 122) алды.

Меңді Гирей осы жылы 1469 жылы хан тағын иеленді, ол Қырым түбегінде ірілі-ұсақты мемлекеттер арасында ең қуатты елдердің бірі болды. Меңді Гирей көршілермен жақсы байланыстар орнатты. Бұл уақытта аймақта оның басты қарсыласы Алтын Орда ханы Ахмет хан еді. Сонымен бірге, Осман империясы да оның Қара теңіздегі бақталасы ретінде саналды. Бұлай дей отырып Меңді Гирейдің кезінде хандықтың күшейе бастағанын аңғару қиын емес. Бұл уақытта Осман империясы Балқан мен Кіші Азияда соғыс қимылдарын жалғастырып, ол үшін Қара теңіз жағалауын «игеру» күн тәртібінде тұрды. Саудагерлер мен саяхатшылардың Қырымға әкелген мәліметтері мен түрлі қауесеттері Қырым хандығын мазасыздандырды. Дәлірек айтқанда, Меңді Гирей Анадолы мен Балқандағы сияқты ірілі-ұсақты корольдіктер мен сұлтандықтар сияқты Осман империясының құрамына күшпен қосылып кетуден қауіптенді. Мұның алдын алу мақсатында Меңді Гирей көрші корольдіктермен өзара одақтастық байланыстар орнатып та үлгерді. Егер, Осман империясы тарапынан қандай да бір басқыншылық соғыстар туа қалса бір-біріне қол үшін беру туралы уағдаластықтар да қабылданып жатты.

Арадан көп ұзамай-ақ осы 1469 жылы османдық галиондар Қырым жағалауына келіп, әскер түсірді. Басты мақсат түбекті (Yücel Ö. 2008: 153) жаулап алу болды. Себебі, Қырым түбегінде сауда-саттық аса көлемді түрде жүріп, оның табысы өте жоғары деңгейде еді. Соғыс қимылдары басталып, әп-сәтте Кафа қоршауға алынып, халқы тұтқындалды. Қала билеушілері, яғни генуялықтар Меңді Гирейден көмек сұрады. Өз одақтасына көмек көрсетуге уағдаласқан Меңді Гирей османдарға қарулы қарсылық көрсетуден еш нәтиже шықпайтынын түсініп, олармен тек бейбіт келіссөздер арқылы ғана табысуды басшылыққа алды. Осы

мақсатпен Меңді Гирей осман сұлтаны II Мехметке хат жолдап, онда өзі және одақтастарына осман мемлекеті талаптарын қауіп төндірмеуін сұрады. Қырым билеушісінің бұл өтініші сұлтан II Мехмет тарапынан қабылданды. Дегенмен, ол Қырым хандығы мен оның айналасында өмір сүріп жатқан княздіктерді бақылауында ұстап, оларды болашақта басып алудың келесі (İnalçık H. 1991: 2) бір қолайлы сәтін күтті.

Қырым хандығында Меңді Гирей толық орныққанымен, ендігі кезекте ішкі саясатта үлкен бір мәселе туды. Ол қырымдық рулық әулеттердің ішінде ең ірісі болған Ширин әулеті бейлері (бей-мырза) арасында туған тартыстар мен тіпті олардың Меңді Гирейге қарсы әрекеттерімен сипатталды. Бейлердің ішкі және сыртқы саясатты реттеудегі рөлі зор болды, олар тіпті мемлекетте бас уәзір қызметін атқарды. Олар өздері басқарып отырған рудан және басқа да тайпалардан әскер жинады және соғысқа шықты. Мұндай рулардың ең беделдісі осы аталған Ширин руы болып, оның билеушісі Мамак бей қайтыс болған соң оның орнына рубасы ретінде інілері арасында тартыстар басталады. Мамактың інілері Қара мырза мен Әминек арасында тартыстар болып, ол мемлекеттің берекесін қашырды. Меңді Гирей Қара Мырзаны қолдап, алайда кейіннен Әминек бейдің генуялықтарды ортаға салып, олардың Қырым ханына өтініш білдіруі арқылы ол бейлікке сайланатын болды. Алайда, жағдай толық реттелмеген еді. Себебі, Әминек пен Меңді Гирей арасында тағы да тартыстар туындап, мұны енді Мамак бейдің келесі бір баласы Шейдак бейлікке таласа бастайды. Бірақ, Меңді Гирей қаншалықты өрескел әрекеттерге барғанына қарамастан Әминекті таңдады. Бұған наразы болған Шейдак та Әминек сияқты сырттан қолдау іздей бастады (Гайворонский О. 2007: 45-46).

Осылайша, Қырым хандығын басқаруда үлкен роль ойнаған Ширин әулетінің басына басшы сайлау ішкі саясатпен қатар сыртқы саясатта да тартыстардың тууына алып келді. Бейлікке таласқан Әминек генуялықтарға, Қара мырза Меңді Гирей ханға, ал Шейдак Алтын Орда хандарына сенім артты. Шейдак Алтын Орда жеріне барып, өзінің Қырым хандығына белді билеуші болуды қалайтынын жеткізді. Бұл жағдайды Орда билеушілері ұтымды пайдаланғысы келеді де түбекті түгелдей өздеріне қаратуға тырысады. Орда билеушілері Шейдақты қолдайды. Сонымен бірге генуялық жергілікті консулдар да Шейдақтың мырза болып, Қырым хандығы бойынша ең беделді (бей)

тұлға болып саналуын талап етеді. Осының салдарынан Меңді Гирей лажсыздан бейлікке Шейдақты сайлауға мәжбүр болады. Осыдан соң Эминек генуялықтардың қолдауынан айрылды.

Мұның салдарынан Қырым хандығында Ширин әулетіне бейлік қызметке сайлану сыртқы саяси мәселелердің тууына алып келді. Бұл ең алдымен Осман империясының Қырымға шүйлігіп, оны толықтай басып алуына алғышарт жасады. Мұның барлығы Ширин әулетінің басшылығына үміткер болған Эминектің қимылдарынан туындады. Эминек Меңді Гирей хан мен Шейдаққа өкпелі болып, оның ендігі үміті осман сұлтандарынан болды. Өзіне қолдау білдіру үшін ол осман билеушілеріне хат жолдайды. Оның осман билігімен аса құпия түрде жүргізіліп отырған байланыстары бар еді. Ол осман әмірлеріне жолдаған хатында Кафаны жаулап алуды ұсынады және ол үшін өзінің көмекке дайын екенін жеткізеді. Сонымен, Қырымда ішкі саяси жағдай шиеленісіп, ол Ширин әулетінің өкілдері арасында басталған тартыстардың негізінде туындаған болса, енді сырттан Осман империясынан қауіп төнді. Қырым ханы өзінің одақтасы болған генуялық консулдарды барып паналады. Қырым хандығының тағына Айдар хан отырды (Гайворонский О. 2007: 47).

Аймақта геосаяси жағдайдың шиеленісуі және елшілік қатынастар

Жоғарыда аталғандай, осман сұлтаны II Мехмет Қырымға, соғыс ашудың қолайлы сәтін күтіп, ол үшін ішінара дайындықтар жүргізіп қойған еді. Осман сұлтанының мақсаты әуелде генуялықтарға тиесілі болған сол уақыттағы Қара теңіздегі ең бай қала саналған Кафа қаласын алу болды. Сұлтан II Мехмет сыртқы саясатты Генуя корольдігімен бақталас болғандықтан, бұл жағдай османдардың Қырымға аттануын тездетті. Осман флоты мен әскерін басқарған және сол кезде Осман империясының бас уәзірі болған тәжірибелі Гедик Ахмет пашаға Кафаны және оның айналасындағы қалалар мен бекіністерді алу жүктелді. Жалпы саны қырық мың жауынгермен осман әскері Қырым түбегіне қарай жылжыды. (Hammer. 1997: 253). 1875 жылдың мамыр айының соңында Қырым жағалауына келген осман теңіз әскері генуялықтардың қамалдарына шабуыл жасап, олардың біразын иеленді. Қырымда Гедик Ахмет пашаға көмектесу үшін Эминек басқарған атты әскер келді. 31 мамыр мен 1 маусым күндері Кафа қаласы қоршауға алынды. Османдар қырымдықтардың қолдауымен қалаға жан-жақтан оқ жаудыр-

ды. Кафа қамалын қорғауда Меңді Гирей өзінің одақтасы генуялықтарға көмектесті. Ол османдарға қарсы соғысып, оларға айтарлықтай шығын келтірді. Бірақ, соңына дейін қарсы тұра алмады. Соғыс әдісін жетік меңгерген османдық артиллерия бір апта уақыт өтпей Кафа қаласына өз жалауын тікті. 9 маусым күні Кафа қаласы берілді. Бұл жағдай Қырым түбегінің Осман империясы тарапынан алғаш рет басып алынуы еді. Гедик Ахмет паша мұнымен тоқтамай, Азов, Кили, Ақкерман, Балаклава, Феодора және басқа да бірқатар қамалдарды иеленді.

Османдардың Кафа мен Қырым аймағында жүргізген соғыс барысында Меңді Гирей хан қолға түсіп, ол Гедик Ахмет пашаға жеткізілді. Ешбір амалы қалмаған Меңді Гирей Гедик Ахмет пашаға өзін Осман империясы сұлтанының вассалымын деп мойындады. Бұл жағдай Қырым хандығының Осман билігіне өтуінің алғашқы баспалдағы еді. Сонымен бірге, Шыңғыс әулетінен тараған хандардың Осман империясының билігін алғашқы мойындаушыларының бірі болды. Осыдан соң, Гедик Ахмет паша оған өзінің кешірімін берді (Nur Akbaş. 2017: 21-22). Ендігі кезекте, ол өзінің жеке басының амандығын ойлап осман бас уәзірінен көмек те сұрайды. Себебі, оның Қырымда дұшпаны көп болып, оның ең негізгілері Нұрдәулет хан мен Ширин әулетінің өкілі Эминек бей еді. Гедик Ахмет паша Меңді Ахметтің өтінішін құп көріп, жеке басының қауіпсіздігі үшін оны Стамбулға жібереді. Сұлтан II Мехмет алғашында Меңді Ахмет ханды өлім жазасына бұйырмақшы болып, кейіннен елшілер мен кеңесшілердің араша түсуінің арқасында оны өлтірмей өзінің қырымдық өкілі ретінде ұстады.

Осман империясының Қырымға жасаған кезекті бұл соғысында Нұрдәулет хан да өзінің осман сұлтанының вассалы деп мойындап, ол билікті өз қолына алды. Қырым хандарының мұндай қимылдары Қырымды басқарып отырған Ширин әулеті мен хан әулеті өкілдерінің наразылығын тудырды. Ол әсіресе Ширин әулетінен шыққан Қажыке (Хажике) есімді келесі бір өкілінің түрлі саяси қимылдарға баруына мұрындық болды. Қажыке Алтын Орда (Үлкен Орда) ханы Ахмет ханнан көмек сұрады. Бұл кезде орыс княздіктеріне түрлі жорықтар ұйымдастырып, оларға алым-салықтар салып күшейіп отырған Алтын Орда билеушісі Қырым хандығын да назардан тыс қалдырмаған еді. Орда хандары Қырымдағы саяси жағдайды бақылап, Осман империясымен соғыс жағдайына бармау мақсатында оларға қиліккен жоқ.

Осы тұстағы маңызды жәйттердің бірі ол қырым хандарының османдық вассалдықты қабылдауы Шыңғыс ұрпағы болып табылатын Алтын Орда билеушілерінің саяси мүддесіне нұқсан келтірді. Қырым хандарымен қанша соғыстар жүргізсе де оларды өзінің туысы санаған ордалықтардың ендігі ұстанымдары басқа болып, ол іштей бытырап жатқан Қырым хандығын Осман империясының билігіне өтпей тұрғанда өз қолында сақтап қалу болды. Осы мақсатпен Орда ханы Ахмет хан Қажыкөненің саяси өтінішін құп көре отырып, Қырым хандығында ұзаққа созылған ішкі жағдайды реттеуге көмектеседі (Гайворонский О. 2007: 54-55).

Қырымда болып жатқан ішкі соғыс жағдайын көрген Ахмет хан оны әскери күшпен басуға шешім қабылдап, өзінің бауыры Жәнібек бастаған әскерді жіберді. Орда әскері ешбір кедергіге мойынсұнбай Қырымға басып кіреді. Ішкі жағдай біртіндеп реттеле бастайды. Бұл кезде Молдовада осман әскеріне көмектесіп жүрген Әминек бей бұл жағдайды біліп, Қырымға жетті. Мұны білген Ахмет хан 1476 жылы Қырымға өзі бастырып кіреді. Әминек бей Алтын Орда әскеріне қарсы соғысып, жеңіліске ұшырайды. Нәтижеде Нұрдәулет хан Қырым хандығының тағынан түсірілді, ішкі соғыс күшпен бастырылды. Ахмет хан Қырым хандығының тағына Жәнібекті хан етіп отырғызды (Иналджик Х. 2013б: 122). Осылайша, ұзақ уақыт бойы іркілістен кейін Қырым ханы аз уақыт болса да Алтын Ордаға қайта бағынды. Бұл жағдай Алтын Орданың тұрақтылығының аз да болса қайта тіктелгенін көрсетті. Енді, Қырым түбегінің солтүстік жағы Алтын Ордаға қараса, оңтүстігі Осман империясына тиесілі болды.

Осылайша, Қырым түбегіндегі саяси жағдай қатты өзгеріп, ол Осман империясы мен Алтын Орда сияқты екі ірі мемлекеттің ашық сыртқы саяси алаңына айналды. Дегенмен, тараптар түбектегі саяси жағдайды толық бақылауға алып, ол артық саяси текетіреске немесе тартыстарға баруды қалаған жоқ. Алайда, өзінің аймақтағы саяси жағдайын қайта тіктеп келе жатқан Алтын Орда үшін Қырымды қолына ұстап қалу маңызды болды. Алтын Орда ханы Осман империясымен бейбіт қатынастарды жалғастыру ниетінде болды. Бұған Ахмет ханның осман сұлтаны II Мехметпен елшілер жөнелту арқылы хат алмасуы дәлел бола алады. Деректерде 1476-1477 жылдары осман сұлтаны II Мехметпен Алтын Орда ханы Ахмет арасында үш негізгі хат алмасу көрсетіледі. Оның Қырымдағы соғыс қимылдарына қатыстысы ең негізгісі екеу

болып, оның біріншісін осман сұлтаны II Мехмет жолдайды. Хаттың жөнелтілу уақыты кішкене қиындық тудырып, алайда оның жазылған уақыты 1475 жылдың мамыры мен 1477 жылғы мамыр айы аралығындағы уақыт кеңістігі болды (Зайцев И. 2004: 92). Бұл хат негізінен 1475 жылы осман әскері Кафа қаласын алғаннан кейін жолданып, хатты Сейіт Мұхаммед есімді елші жеткізді. Жолданған хатта екі мемлекет арасындағы жалғасып келе жатқан байланыстар мен Қырымға қатысты саяси жағдай айтылады. Басты тақырып осман сұлтаны тарапынан Кафа қаласының Осман империясының меншігіне айналдырылғаны жазылды.

Бұл хатта II Мехмет сұлтан: «Менің бұл хатты жолдаудағы басты айтқым келген жағдай, біз доспыз. Бұл достық жалғасады. Біз достықты жаңартып жатырмыз. Бұл жоғары жаратушының қолдауы болып, ол бізге берілген. Кафаны алдық, көрші болдық. Осы орайда, біз сіздің жақсы, әділетті адам екеніңізді және жақсылықтарыңыз жайлы естідік. Осының негізінде сізге жақындау туралы ой туды» – дей отырып, онда өзінің Қырым жеріне басып кіру себептерін түсіндіреді. Оның себебін, Кафа мен оның айналасындағы халықтар көбінесе христиан дініне бет бұрып, олардың тіршілігіне күмән мен таңданыс пайда болғанымен түсіндіріледі. Осыған байланысты сұлтанның бұл аймақтағы өзге діндегі адамдары тұтқынға алып, дінсіздерді дінге тарту жайлы істер айтылады (Bedgiye S.1934:17-18). Бұл хаттағы II Мехметтің ойы Алтын Ордамен достық қатынастарды қалай да болмасын жаңартып алу қажет болды. Хатта осман үкіметінің Қырымдағы иеліктеріне ордалық хандардың тиіспеуі алға тартылған. Осыған байланысты Алтын Орда хандары 1476 жылы Қырымға басып кірген кезде олар түбектің оңтүстік бөлігіндегі Осман империясына тиесілі аймақтарға тиіспей, тек солтүстік бөлігін ғана иемденді.

1477 жылы маусым айында Алтын Орда ханы Ахмет хан Осман империясының сұлтаны II Мехметтің атына хат жолдайды. Бейбіт қатынастарға негізделген хатын Ахмет хан өзінің Исхақ атты сенімді көмекшісі арқылы жөнелтеді. Бұл хат Топкапы сарайының мұрағатында сақталып, оны алғаш Ақдес нимет Курат аудармасы мен транскрипциясын жасаған (Kurat A. 1940: 46-47). Ахмет хан хатында өзін Шыңғыс ұрпағы екенін ескертіп, ал II Мехметті мемлекет басшысы ретінде көрсетеді. Хатта Ахмет хан: «Біздің достығымыз тек жоғарыда Аллаға аян. Егер сіз қандай жолды таңдасаңыз, біз оны қолдап-қуаттаймыз»

– деп жазады. Ханның бұл сөздері өзінің текті ұрпақтан шыққанын және осман сұлтанының да жай адам емес екенін көрсетіп, онда саяси-әскери күштің басымдылығы II Мехметке берілген. Ахмет ханның жазбасынан Осман империясының Қырымдағы әскери қимылдарына қарсылық білдірмейтіні байқалады. Сонымен бірге, ханның сөзінен Осман империясы мен Алтын Орда арасындағы байланыстарды дамытуға ынталы екендігі анық аңғарылып тұр.

Ахмет хан өз хатында: «Сіздің аталарыңыз бен біздің аталарымыздың арасында достық байланыстар ұзақ жалғасқан. Елшілер арқылы байланыстар үзілмеді, ортада көптеген елшілер қатынады. Сіздің елшіңіз Сейіт Мұхаммед бізге келді, оған жаратушы жар болсын. Мен өзімнің Исхақ есімді елшімді жіберіп отырмын» – деді. Елші Исхақ үшін алдағы міндеттер оңай болмады (Зайцев И. 2004: 90-91). Осман империясы күшті және империяның аймақта беделі жоғары болғандықтан, оның билеушісінің аудиенциясында болу оңайға соқпайтыны анық еді. Бірақ, айтылатын ұсыныстар мен Қырым түбегі және Алтын Ордаға қатысты барлық талаптілектер жазылған хатта анық көрсетілді. Ахмет ханның хатында келтірілген сөздердің барлығы осман сұлтанын өзінен жоғары етіп көрсетіп, алайда мұның бәрі оның саяси амалдарының жүзеге асырылуы үшін жасалғаны көрініп тұрады.

Осман империясы мен Алтын Орда билеушілерінің арасындағы өзара хат алмасудың мемлекетаралық байланыстардың жақсы болуында маңызы өте зор болды. Екі мемлекеттің де көздегені Қырым болып, алайда ол түпкілікті Осман империясының пайдасына шешілді. Оның басты себептері мен нәтижелеріне тоқталсақ, бұған дейін-ақ қырым хандары Меңді Гирей мен Нұрдәулет хандар Осман империясының вассалы екенін мойындап қойған еді, Ширин әулетінің өкілі Әминек бей осман сұлтанымен өте тығыз байланыста болды және ең бастысы аймақта османдардың беделі үстем болды. Осындай факторлар ақыры 1478 жылы Қырым хандығының Осман империясының империялық меншігі етіп бекітілуіне алып келді. Жоғарыдағы саяси ахуалды ескере отырып Ахмет хан және өзге де Алтын Орда билеушілері Осман империясының Қырымдағы саясатын түсіністікпен қабылдады. Ол бұл жайлы өзінің жазған хаттарында да көрсеткен болатын. Демек, Орда билеушілері Қырымның Осман империясына кіретінін ілгері кезден бастап-ақ білген.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, XV ғасырдың 50-70 жылдары Қырым хандығы үшін Осман империясы мен Алтын Орда мемлекеті арасында туындаған геосаяси процестер бейбіт қатынастардың негізінде жүзеге асырылды. Мұсылман халықтарына құрметті аса берік ұстанған осман сұлтаны Фатих II Мехмет Алтын Орда билеушілеріне және Қырым хандарына ұдайы зор құрмет көрсетті. Бұған әрине османдар мен ордалықтар арасында өзара диалогтың берік орнауы және тілі мен діні жақын болған мемлекеттердің бір-біріне құрметі себеп болды. Осман сұлтандары мен Орда хандары Қырым үшін ашық талас-тартыс алаңына шықпағанымен, екі мемлекеттің де өз саясаты болды. Салыстырмалы түрде қарағанда Алтын Орда (Үлкен Орда) өзінің аймақта әлсіреп отырғанын түсінді, бірақ соған қарамастан бұрынғы мемлекетті қалпына келтіру мақсатында Қырымды өзіне қайта қосу басты стратегиялық жоба болды. Ал, Осман империясы болса, өзінің бұл аймақта күшейіп келе жатқанын біле отырып, Қырым хандығының қашан да болмасын империя құрамына кіретініне анық көз жеткізе алды. Сондықтан да империя Қырымды алуда аса үлкен асығыстық таныта қойған жоқ. Соғыс әрекеттері тек Қырым хандығының айналасындағы христиан мемлекеттеріне бағытталды. Олай деудің себебі бұл кезеңде діни фактор халықаралық қатынастарда зор роль ойнады.

Осман билеушілері өздерінің аймақта аса зор күшке ие болғанына қарамастан, Алтын Орда хандарымен бейбіт саяси қатынастар жүргізді. Оның басты мысалдарының бірі османдық және ордалық билеушілер арасындағы елшілік қарым-қатынастардың бейбіт түрде жүзеге асырылуы болды. Дегенмен, екі мемлекет арасындағы Қырым үшін жүргізілген саяси процестер өзінің нәтижесін Осман империясының пайдасына шешті. Осман империясы мен Алтын Орда арасындағы геосаяси процестің бейбіт түрде жүзеге асырылуы тарихта сирек кездесетін факторлардың қатарына жатады. Мұнда діни бір болған мемлекет басшыларының сабырлығы мен бір-бірінің ісіне орынсыз қол сұқпай құрметпен қарауын аңғару қиын емес. Қырым факторы Осман империясы мен Алтын Орда арасында аса үлкен халықаралық мәселе болмағанымен, аз уақытқа созылған өзара геосаяси процестің бірі болып тарихта қалды.

Әдебиеттер

- Ali Sevim, Yaşar Yücel. (1991). *Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih, Yavuz, Kanuni*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bedriye Sabit. (1934). *Kırımın Osmanlı İmparatorluğuna Eklenmesi Meselesi*. Ankara: Arkadaş Matbaası.
- Joseph von Hammer. (1997). *Osmanlı tarihi (Ata bey tercümesi) II cilt* İstanbul: MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ.
- İnalçık Halil, (1944). “Yeni Vesikalara göre Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi,” // *Belleten* № 8, S. 186-229
- İnalçık, Halil. (1998). “The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans.” *Essays in Ottoman History*, 415-45. İstanbul,
- İnalçık, Halil. (2017). *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kurat Akdes Nimet, (1940). *Topkapı Sarayı Müzeyi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası,
- Kurat Akdes Nimet, (1966). *Türkiye ve İdil boyu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Kurat Akdes Nimet, (1972). *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK Basımevi,
- Nur Akbaş. (2017). *Osmanlı Kaynaklarına Göre Gedik Ahmed Paşa’nın Kırım Seferi*. // *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* №2, Kafkasya Özel Sayısı. S. 14-26
- Yücel Öztürk. (2000). *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Yücel Öztürk. (2008). *Fatih Zamanında Osmanlı Karadeniz Politikasının Olumasi ve Sonulari*. // *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*. Cilt I. S. 138-164
- İnalçık, Halil. (1991). “Struggle for East-European Empire: 1400-1700 – the Crimean Khanate, Ottomans and the Rise of the Russian Empire.” // *The Turkish Yearbook*. №21, 1-16.
- Вовина В.Г., Кожанов А.А., Никулина Т.В. (2003). *История Золотой Орды* // *Сборник материалов*. – СПб.: Европейский Дом.
- Гайворонский О. (2007). *Повелители двух материков, том 1*. – Киев-Бахчисарай: Оранта.
- Греков И.Б. (1975). *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV-XV вв.)*. – М.: Наука.
- Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. (1950). *Золотая Орда и её падение*. – М.-Л.: Изд-во АН СССР
- Горский А.А. (2003). *Москва и Орда*. – М.: Наука.
- Зайцев И. (2004). *Между Москвой и Стамбулом: Джучидские государства, Москва и Османская империя (начало XV – первая половина XVI вв.)*. – М.: «Рудомино».
- Зайцев И. (2010). *Крымское ханство: вассалитет или независимость?* // *Османский мир и османистика* // *Сборник статей к 100-летию со дня рождения А.С. Тверитиновой (1910-1973)*. – С. 288-298.
- Иналджик Халил. (2013). *Крым под властью Осман и спор о заключении соглашения: По материалам новых документов*. // *Золотоордынское обозрение*. – № 1. – С. 147-163.
- Иналджик Халил. (2013). *Крым под властью Осман и спор о заключении соглашения: По материалам новых документов*. // *Золотоордынское обозрение*. – № 2. – С. 117-127.
- Миргалеев И.М. (2009). *Золотоордынское государство в системе международных отношений*. // *Вестник Челябинского государственного университета*. № 12. История. Вып. 31. – С. 94-98.
- Миргалеев И.М., Гибадуллин И.Р. (2016). *Письмо хану Ахмаду* // *Золотоордынское обозрение*. № 4. – С. 894-898.
- Пономарев А.Л. (2013). *Первые ханы Крыма: хронология смуты 1420-х годов в счетах Генуэзского казначейства Каффы*. // *Золотоордынское обозрение*. – № 2. – С. 158-190
- Рудаков В.Н. (2014). *Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV в.* – М.: Квадрига
- Тизенгаузен В.Г. (1884). *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том I. Извлечения из сочинений арабских*. – СПб.: Типография Императорской Академии наук.
- Тизенгаузен В.Г. (1941). *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том II. Извлечения из персидских сочинений*. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР.

References

- Vovina V.G. Kozhanov A.A. Nikulina T.V. (2003). *Istoriya Zolotoy Ordy*. [History of the Golden Horde]. *Sbornik materialov*. Sankt-Peterburg: Yevropeyskiy Dom
- Gayvoronskiy O. (2007). *Poveliteli dvukh materikov, tom 1*, [The overlords of the two continents]. Kiyev-Bakhchisaray: Oranta.
- Grekov I.B. (1975). *Vostochnaya Yevropa i upadok Zolotoy Ordy (na rubezhe XIV-XV vv.)*. [Eastern Europe and the decline of the Golden Horde (at the turn of the 14th-15th centuries)]. Moskva: Nauka.
- Grekov B.D., Yakubovskiy A.YU. (1950). *Zolotaya Orda i yevo padeniye*. [The Golden Horde and its fall]. Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR
- Gorskiy A.A. (2003). *Moskva i Orda*. [Moscow and the Horde]. Moskva: Nauka.
- Zaytsev I. (2004). *Mezhdu Moskvoy i Stambulom: Dzhuchidskiye gosudarstva, Moskva i Osmanskaya imperiya (nachalo XV – pervaya polovina XVI vv.)*. [Between Moscow and Istanbul: the Juchid states, Moscow and the Ottoman Empire (beginning of the XV - first half of the XVI century)]. Moskva: «Rudomino».

Zaytsev I. (2010). Krymskoye khanstvo: vassalitet ili nezavisimost'? [Crimean Khanate: vassalage or independence?]. // *Os-manskiy mir i osmanistika. Sbornik statey k 100-letiyu so dnya rozhdeniya A.S. Tveritinovoy (1910-1973)*. S. 288-298.

Inalzhik Khalil. (2013). Krym pod vlast'yu Osman i spor o zaklyuchenii soglasheniya: Po materialam novykh dokumentov. [Crimea under the rule of Osman and the dispute about the conclusion of the agreement: Based on the materials of the new documents, the Golden Horde review] // *Zolotoordynskoye obozreniye*. №1. S. 147-163.

Inalzhik Khalil. (2013). Krym pod vlast'yu Osman i spor o zaklyuchenii soglasheniya: Po materialam novykh dokumentov. [Crimea under the rule of Osman and the dispute about the conclusion of the agreement: Based on the materials of the new documents, the Golden Horde review]. // *Zolotoordynskoye obozreniye*. №2. S. 117-127.

Mirgaleyev I.M. (2009). Zolotoordynskoye gosudarstvo v sisteme mezhdunarodnykh otnosheniy. [The Golden Horde state in the system of international relations]. // *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. № 12. Istoriya. Vyp. 31. S. 94-98.

Mirgaleyev I.M., Gibadullin I.R. (2016). Pis'mo khanu Akhmadu. [Letter to Khan Ahmad]. // *Zolotoordynskoye obozreniye*. № 4. S. 894-898.

Ponomarev A.L. (2013). Pervyye khany Kryma: khronologiya smuty 1420-kh godov v schetakh Genuezskogo kaznacheystva Kaffy. [The first khans of the Crimea: the chronology of the troubles of the 1420s in the accounts of the Genoa Treasury of Kaffa]. // *Zolotoordynskoye obozreniye*. № 2. S. 158-190

Rudakov V.N. (2014). Mongolo-tatary glazami drevnerusskikh knizhnikov serediny XIII-XV v. [Mongol-Tatars through the eyes of Old Russian scribes in the mid-13th-15th centuries]. Moskva: Kvadriga

Tizengauzen V.G. (1884). Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy. Tom I. Izvlecheniya iz sochineniy arabskikh. [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Volume I. Extracts from the works of Arabic]. Sankt-Peterburg Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk.

Tizengauzen V.G. (1941). Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy. Tom II. Izvlecheniya iz persidskikh sochineniy. [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Volume II. Extracts from Persian works]. Moskva-Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR.